

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СЦЕНАРНОГО ПІДХОДУ ДО ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ ФАХІВЦЯ

THEORETICAL GROUNDING OF THE SCENARIO APPROACH TO THE PROFESSIONAL GENESIS OF EXPERTS

У статті представлені результати аналізу загальнотеоретичних підходів до обґрунтування сценарного аналізу професіогенезу фахівця. Проаналізовано напрацювання зарубіжних та вітчизняних науковців стосовно визначення особливостей сценарного аналізу життєвого шляху особистості. Так, у межах психодинамічного підходу розглядаються напрацювання А. Адлера, Е. Берна, Р. Бразінгтона, Т. Келера, К. Стайнера, Ч. Тойча та ін. Підкреслюється значущість досліджень індивідуального стилю діяльності (Є. Клімов, В. Мерлін) та вибору життєвого шляху й стратегічної побудови життєвої перспективи (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Є. Головаха, С. Рубінштейн та ін.), що здійснювались у межах діяльного підходу. Аналізуючи процес досягнення людиною особистісних успіхів та вершин «акме», приділяється увага: виокремленню та обґрунтуванню сценаріїв особистого та професійного життя (О. Бодальов, Е. Зеєр, Е. Симанюк); особливостям побудови освітніх траєкторій професійного самоздійснення молоді (І. Бережна, В. Кириченко, М. Кримова, Л. Лісогор, Л. Шаульська, Н. Якимова); різним аспектам управління, навчання та розвитку персоналу з позиції побудови індивідуальної освітньої траєкторії (О. Кібанов, М. Курбатова, М. Магура та ін.); особливостям формування особистості фахівця в межах персонального життєвого шляху реалізації особистісного потенціалу (М. Кримова, В. Любичев, В. Монахов, В. Поєрбіна, І. Мельник А. Хуторський та ін.).

Автором визначено зміст понять «професійний сценарій» та «професійне сценарне планування». Так, професійний сценарій розглядається як план особистої, активно-суб'єктивної та відповідальної самореалізації у конкретному професійному середовищі, розгортання якого залежить від взаємовпливу об'єктивних та суб'єктивних факторів. А професійне сценарне планування – як різновид когнітивної діяльності щодо постановки цілей і завдань стосовно професійного майбутнього та визначення оптимальних засобів їх реалізації.

Підкреслено значущість взаємовпливу об'єктивних та суб'єктивних факторів на формування особистого професійного сценарію та розглянуто можливість існування різноманітних видів розвитку професійних сценаріїв у межах зазначених теоретичних підходів.

Ключові слова: професіогенез, сценарний підхід, траєкторія професійного розвитку,

професійний сценарій, професійне сценарне планування, сценарні характеристики.

The author of the article has presented the results of the analysis of generally theoretical approaches to grounding the scenario analysis of experts' professional genesis. The works of foreign and national scholars have been analyzed in relation to determining specific features of the scenario analysis of the personal life path. Thus, the author considers within the psycho-dynamic approach the works of A. Adler, E. Bern, R. Brasington, T. Keller, K. Steiner, Ch. Teutsch and others. The importance of studies of individual style of the activity (Ye. Klimov, V. Merlin) and the choice of the life path and strategic construction of life perspective (K. Abulkhanova-Slavskaya, B. Ananiev Ye. Holovakha, S. Rubinstein and others) has been emphasized. These studies were accomplished within the activity approach. Analyzing the process of achieving personal successes and peaks of "acme" the author pays attention to: isolation and grounding scenarios of personal and professional life (O. Bodalov, E. Zeier, E. Symaniuk); peculiarities of constructing educational trajectories of professional self-fulfillment of youth (I. Berezhna, V. Kyrychenko, M. Krymova, L. Lisohor, L. Shaulska, N. Yakymova); various aspects of management, training and development of personnel from the standpoint of constructing an individual educational trajectory (O. Kibanov, M. Kurbatova, M. Mahura, etc.); peculiarities of formation of the expert's personality within the personal life path of the realization of personal potential (M. Krymova, V. Liubychychev, V. Monakhov, V. Pohribna, I. Melnyk, A. Khutorskyi and others).

The author has defined the content of the concepts of "professional scenario" and "professional scenario planning". Thus, the professional scenario is considered as a plan of personal, active and subjective, responsible self-realization in a specific professional environment, the deployment of which depends on the mutual influence of objective and subjective factors. And professional scenario planning is like a kind of cognitive activity in setting goals and objectives in regard to professional future and determining the best means of their realization.

The importance of the mutual influence of objective and subjective factors on the formation of personal professional scenario has been emphasized and the possibility of existence of different types of development of professional scenarios within the mentioned theoretical approaches has been studied.

Key words: professional genesis, scenario approach, trajectory of professional development, professional scenario, professional scenario planning, scenario characteristics.

УДК 159.9:316.47

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.33>

Мілорадова Н.Е.

д.психол.н., доцент, професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3 (підготовка фахівців для підрозділів поліції превентивної діяльності)

Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Під професійним становленням фахівця більшість науковців розуміють процес прогресивної зміни особистості у конкретному професійному середовищі внас-

лідок як соціальних впливів, так і власної активності, результатом якого є досягнення максимально високого ступеня розвитку професійного «акме». Досягнення цієї вершини напруги зале-

жить від впливу об'єктивних та суб'єктивних факторів, ґрунтовному аналізу яких присвятили свої дослідження вітчизняні та зарубіжні науковці сучасності [3; 5; 6; 8; 9; 18]. Вони підкресливали, що результатом такого впливу можуть стати різноманітні професіогенетичні траєкторії та сценарії, дослідження яких є однією зі складових частин підвищення ефективності професійної та особистісної самореалізації. Тому досить актуальним натеper є розгляд можливості сценарного планування особистого професіогенезу з урахуванням впливу наявних об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика проектування особистої траєкторії професійного та особистісного розвитку є предметом досліджень багатьох науковців у межах різних напрямів.

Так, прихильники психодинамічного підходу, розглядаючи проблеми побудови життєвого шляху особистості, зазначають, що його вибір здійснюється несвідомо на ранніх стадіях розвитку дитини (А. Адлер, Р. Бразінгтон). Представники транзактного аналізу (Е. Берн, С. Карпман, Т. Келер, Ч. Тойч, К. Штайнер та ін.) також вважають, що життєвий сценарій формується у дитинстві, підкріплюється батьками й подальшими діями.

У межах діяльнісного підходу (О. Леонтьєв) проводилися дослідження, пов'язані з індивідуальним стилем діяльності (В. Мерлін, Є. Клімов та ін.), вибором життєвого шляху, образу і стилю життя та стратегічної побудови життєвої перспективи (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Є. Головаха, С. Рубінштейн та ін.).

Аналізуючи процес досягнення людиною особистісних успіхів та вершин «акме», О. Бодальов підкреслював наявність чотирьох основних сценаріїв, формування яких залежить від багатьох умов та факторів. Базуючись на його наробках, Е. Зеєр та Е. Симанюк виокремили та обґрунтували існування шести видів сценаріїв професійного розвитку особистості з урахуванням впливу на їх формування об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Вітчизняні і закордонні науковці сучасності також приділяють увагу питанням виокремлення особливостей побудови освітніх траєкторій професійного самоздійснення молоді (І. Бережна, В. Кириченко, М. Кримова, Л. Лісогор, Л. Шаульська, Н. Якімова та інші). Різні аспекти управління, навчання та розвитку персоналу з позиції побудови індивідуальної освітньої траєкторії розглядають у своїх дослідженнях О. Кібанов, М. Курбатова, М. Магура та ін. Особливості формування особистості фахівця в межах персонального життєвого шляху реалізації особистісного потенціалу висвітлювали у своїх працях М. Кримова, В. Любичев, В. Монахов, В. Погрібна, І. Мельник, А. Хуторський та ін.

Не звертаючи увагу на активне продовження досліджень у напрямі виокремлення ефективних сценарних тенденцій професійного та особистого життя, це питання, на наш погляд, досі залишається досить перспективним та потребує більш ґрунтового аналізу наявних психологічних підходів до осмислення його сутності та особливостей.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розгляд основних теоретичних підходів до обґрунтування сценарного аналізу професіогенезу фахівця.

Завданнями, спрямованими на досягнення вказаної мети, є:

1) розгляд наявних сучасних теоретичних підходів до сценарного планування професійного розвитку;

2) визначення змісту понять «професійний сценарій» та «професійне сценарне планування».

Наукова новизна статті полягає у визначенні на основі розгляду наявних теоретичних досліджень змісту понять «професійний сценарій» та «професійне сценарне планування».

Виклад основного матеріалу. Сучасне життя вимагає від особистості високого рівня професіоналізму, компетентності, активності та гармонійного розвитку. Ми розглядаємо професіогенез як поступовий, планомірний, поліструктурний, безперервний процес розвитку та становлення фахівця в професійному середовищі, головними параметрами якого виступають певні базові психологічні характеристики, а результатом є високий рівень професіоналізму [14, с. 45–46]. Виходячи з цих позицій, ми вважаємо перспективним дослідження сучасних підходів до професійного становлення особистості крізь призму визначення домінуючого вектора розвитку, траєкторій та сценарних тенденцій особистого саморозгортання у професійному середовищі.

Поняття «сценарій життя» тісно пов'язане з іншими усталеними у зарубіжній та вітчизняній світовій психології поняттями, як-от: «траєкторія розвитку», «вектор або напрям розвитку», «життєвий стиль», «життєвий шлях», «життєвий план», «життєва стратегія», «життєва перспектива», «індивідуальний стиль діяльності», «особиста історія», «життєва карта особистого досвіду» тощо. Ці поняття відображають події індивідуального життя людини у професійній та особистісній площині з точки зору її взаємодії з реальними обставинами та ситуаціями, в яких здійснюється активність людини.

Так, у працях представників діяльнісного підходу досліджується поняття «життєва стратегія» (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Є. Головаха, К. Карпінський, С. Рубінштейн та ін.). Згідно з цим підходом особистість усвідомлено обирає і регулює процес життя, незважаючи на вагому роль батьків у цьому

процесі, людина з часом та набуттям досвіду сама визначає своє ставлення до життя.

Для позначення активної позиції особистості у побудові власного життєвого шляху С. Рубінштейн уперше висунув поняття «суб'єкт життя». Науковець зазначав, що суб'єкт життя це особистість, яка активно будує, змінює, удосконалює та моделює свої життєві стосунки, зумовлюючи індивідуальний життєвий шлях. Суб'єктність, таким чином, розуміється ним як власна активність, саморозвиток та свідомо саморегуляція. У такому контексті життєвий шлях – це історія формування особистості, зумовлена як об'єктивними соціальними, історичними чинниками, так і власною активністю особистості як суб'єкта життя [7].

Продовжуючи його ідеї, К. Абульханова-Славська розробила концепцію особистості як суб'єкта власного життєвого шляху, структура якого включає активну життєву позицію та перспективу. Вона запропонувала термін «життєва стратегія особистості», сутність якого полягає у тому, що людина розраховує на власні сили під час перетворення умов, ситуацій життя відповідно до цінностей особистості. Життєва стратегія – це своєрідна соціальна, культурна і психологічна проекція індивіда на власне майбутнє [1]. Дослідниця вважала, що є оптимальна життєва стратегія, сутність якої полягає у тому, що людина співвідносить свої можливості з життєвими завданнями та постійно розвиває свій потенціал.

У подальших дослідженнях Б. Ананьєв підкреслював, що життєвий шлях людини – це історія її формування і розвитку у певному суспільстві як сучасника певної доби і ровесника певного покоління [3, с. 104–105].

Також у межах діяльнісного підходу проходили дослідження «індивідуального стилю діяльності». У науковий обіг це поняття було введено Є. Клімовим [10], який трактував його як індивідуальну систему прийомів і способів дій, що є характерною для конкретної людини і забезпечує успішність виконання діяльності. Науковець підкреслював, що індивідуальний стиль діяльності не виникає у людини стихійно, його можна сформулювати в процесі професійного навчання та відповідного виховання. Використання позитивних можливостей людини або компенсація негативних проявів є основою формування індивідуального стилю діяльності.

Таким чином, у межах зазначеного підходу стратегія життя, життєвий шлях розглядаються як індивідуальне надбання та відкриття кожної людини, характеристикою якого є свідомий вибір та регулювання процесом свого життя.

Розглядаючи особливості розвитку професійного та особистого життя людини з позиції її вектора, напряму або траєкторії, доцільно розглянути зміст цих понять. Так, у словнику

української мови поняття «траєкторія» визначається як безперервна лінія, яку описує тіло, або його точка під час руху, у балістиці – це лінія польоту снаряда, кулі тощо [19, Т. 10, с. 225]. Тобто можна розглядати траєкторію як лінію руху чогось у певному напрямку, відповідно, траєкторію розвитку особистості як динамічний шлях саморозгортання людини у життєвому просторі.

Сучасні науковці під «траєкторією» розвитку особистості розуміють:

- динаміку професійного становлення особистості в процесі професіогенезу (В. Любичева [12] та В. Монахов [15]);

- персональний шлях реалізації особистісного потенціалу як індивідуальну освітню траєкторію (А. Хуторський [21, с. 298]);

- персональну стратегію професійного зростання студента, вдосконалення його особистісних якостей, формування професійних компетенцій, що вибудовуються на основі усвідомлення і суб'єктивації професійних завдань, цінностей, норм, а також визнання унікальності особистості та створення умов для реалізації її потенціалу, як індивідуальну траєкторію професійного розвитку (І. Бережна [4]);

- сукупність умовних кроків особистості, що характеризують процес її професійно-особистісного розвитку та становлення як фахівця в рамках професійно-освітньої діяльності як професійно-освітньої траєкторії (М. Кримова [11]);

- індивідуальний шлях професійного становлення особистості (В. Погрібна, І. Мельник [17]).

Розглядаючи професійну траєкторію як шлях особистості у професійному просторі, можна сказати, що: цей шлях може мати різні вектори – висхідний, стагнуючий або спадаючий; ці вектори можуть змінюватися протягом професіогенезу; є можливість їх корегування та оптимізації.

Представниками психодинамічного підходу приділялося багато уваги формуванню життєвого шляху особистості на ранніх стадіях розвитку дитини. Так, А. Адлер стверджував, що життєвий стиль (загальна життєва установка) «життєвий план», «образ, що вказує дорогу» закладається у дитячі роки: «Ми знаємо, що життєвий стиль кристалізується у нахлах, що формуються у дитинстві: з формуванням прототипу, яке відбувається у чотирі-п'ять років» [2, с. 185]. Підкреслимо, що науковець розглядає прототип як життєвий стиль дитини та співвідносить життєвий стиль і прототип як зрілий та незрілий плоди. Він зазначає, що у процесі дорослішання незрілий плід (прототип) розвивається та перетворюється на життєвий стиль дорослої людини [2, с. 129]. А. Адлер вважав, що стиль життя – це індивідуальність, яка виражається і фор-

мується в певному оточенні, причому кожна людина має свою модель життєвої поведінки. Він називав життєвим стилем завзятий рух до мети [2, с. 129]. На його формування впливають як творче «Я», яке відповідає за мету життя людини, так і спадковість, оточення та порядки народження.

Але вперше теорія сценарного аналізу життя людини була розроблена Е. Берном [5, с. 229] та його колегами в середині 60-х років ХХ століття. Ця концепція є однією зі складових частин теорії транзактного аналізу. Саме Е. Берн увів у науковий обіг поняття «життєвий сценарій», який розглядав як неусвідомлюваний план життя, що нагадує виставу, у якій особа вимушена грати. Як і А. Адлер, він підкреслював визначальну роль дитинства у формуванні життєвого сценарію. Е. Берн розрізняв поняття «сценарій» і «курс життя», він зазначав, що «сценарій – це те, що людина запланувала здійснити в ранньому дитинстві, а курс життя – те, що відбувається в реальності» [13, с. 195]. Курс життя є результатом взаємодії спадковості, зовнішніх подій, сценарію та автономних рішень.

Аналіз життєвих сценаріїв науковець здійснював за їхнім змістом та процесом. Так, за змістом сценаріїв поділялися на три групи: а) «переможець» – людина, яка досягає своєї мети; б) «переможений» – людина, яка не досягає своєї мети, виокремлюються переможені трьох рівнів: перший – сценарій маленьких невдач, про що можна говорити з оточенням; другий – про це не прийнято говорити; і третій – може призвести до смерті або каліцтва; в) «непереможець» – це людина, що йде шляхом терпіння з дня у день. Аналізуючи сценарний процес, науковець розглядав такі типи сценаріїв: «Поки ні», «Ніколи», «Після», «Завжди», «Майже» та «Сценарій із відкритим кінцем». Він зазначав, що всі люди незалежно від статі, віку, освіти та виховання проживають своє життя згідно з декількома з них.

Аналізуючи особливості змісту та процесу сценарних тенденцій у житті особистості, послідовники та прихильники цього підходу поглиблювали його, розгортаючи дослідження в межах таких ідей, як:

- теорія драйверів людини (Т. Келер) [23];
- особливості сценарних послань (К. Стайнер) [22];
- віктимні життєві сценарії (Тойч) [20];
- динамічний трикутник взаємодії, сценарії розвитку взаємодії в його межах (С. Карпман) [24].

Крім зазначених концепцій, розглядаючи сценарний підхід до професійного розвитку особистості, доцільно звернути увагу на ідеї О. Бодальова [6], Е. Зеєра та Е. Симанюк [8; 9], Н. Пряжнікова та Є. Пряжнікової [18].

Так, О. Бодальов [6] зазначав, що:

- перетворення людини на особистість протягом життя розгортається в межах трьох основних напрямів (індивідуального, особистісного, професійного), первинним є індивідуальний;
- на розвиток індивідуального професійного сценарію впливає зміст самої діяльності та цей вплив може мати як позитивний, так і негативний характер;
- розвиток людини як індивіда, особистості та професіонала є специфічним для кожної особи і залежить від багатьох чинників, тобто у кожної людини складається своя унікальна траєкторія розвитку;
- є чотири основні сценарії розвитку дорослої людини (індивідуальний розвиток, особистий розвиток, професійний розвиток, збалансованість професійного, індивідуального та особистісного розвитку).

Науковець зазначав, що лише відносна відповідність темпів розвитку цих вимірів людського існування є оптимальною для реалізацій людської суті, «виконання» людиною себе [6].

Базуючись на ідеях О. Бодальова [6], Е. Зеєра та Е. Симанюк [8; 9] розглянули вплив зовнішніх та внутрішніх чинників на розвиток сценарних тенденцій саморозгортання особистості у професійному полі. Результатом такого аналізу стало виокремлення можливості існування шести видів сценаріїв професіогенезу особистості: плавне уповільнення професійного розвитку; стагнуючий професійний розвиток; спад професійної активності і можлива редукція професійного розвитку; досягнення значних результатів у професії; кардинальна зміна траєкторії професійного розвитку; катастрофа [9, с. 40–42].

Цікавими є наукові розвідки російських дослідників Н. Пряжнікова та Є. Пряжнікової [18] стосовно визначення двох основних напрямів розвитку особистості у професійному полі: перший – коли людина відбулася як професіонал; другий – коли людина не відбулася як професіонал. У межах зазначених напрямів науковці виокремили три «базові сценарії» професіогенезу особистості: а) перший сценарій – це невдала професійна біографія, що мало зачіпає особистість. Людина працює задля грошей, пільг. Діяльність не подобається, але є вкрай необхідною; б) другий сценарій – це невдала професійна біографія внаслідок розбіжностей між реальними досягненнями та особистими вимогами; в) третій сценарій – вдала професійна біографія. Науковці зазначали що:

- зміни, що виникають у процесі професійного становлення, є результатом особливостей входження у професійне середовище і залежать від змісту та функціональної структури середовища та особистісних особливостей фахівця; якості включення фахівця

в діяльність та розвитку психічних функцій в онтогенезі;

– професійна діяльність впливає та змінює особистість (успішність діяльності визначається вимогами професіограм, в яких чітко прописаний відповідний набір ПВЯ, є якості, що залишаються незатребуваними повною мірою);

– наслідком довготривалого виконання діяльності може бути зниження тенденції до її вдосконалення, зміни динаміки руху, виникнення періодів стабілізації;

– тривалість та кількість стабілізаційних періодів залежить від стадії професіогенезу та особистісних характеристик. На початкових етапах професіогенезу вони відсутні або недовготривалі. На етапах подальшого професійного розвитку можуть тривати досить довго;

– наявність стабілізаційного періоду не є критичною для професійного розвитку особистості, а критичним може бути непродуктивний вихід із нього;

– наслідком непродуктивного виходу із періоду стабілізації є можливе виникнення змін (деформацій) професійної спрямованості, що негативно впливає на подальшу траєкторію, темп та показники професійного розвитку.

Таким чином, аналізуючи наявні нароби науковців стосовно сценарного аналізу життя людини загалом і професійного зокрема, ми розуміємо *професійний сценарій як план особистої, активно-суб'єктної та відповідальної самореалізації у конкретному професійному середовищі, розгортання якого залежить від взаємовпливу об'єктивних та суб'єктивних факторів* [14, с. 94].

Найбільш значущими для наших досліджень є висновки стосовно того, що:

– професійний шлях особистості має різні вектори розвитку, в межах яких можуть формуватися різноманітні професіогенетичні сценарії;

– будь-який сценарій можна планувати, будувати та змінювати. Кожна людина в змозі усвідомити та проаналізувати особисті сценарні тенденції та виявити неправильні, програшні рішення, а потім перетворити їх на ефективні, тобто є можливість їх корегування та оптимізації;

– зміна сценарних характеристик (вектора, темпу, траєкторії, показників базових психологічних характеристик професіогенезу) найчастіше відбувається у разі переходу з одних стадій та етапу професійного розвитку на інші;

– вірогідність змін сценарних характеристик у межах стадій та етапів професіогенезу найчастіше зумовлена виникненням ненормативних кризисних явищ;

– у межах наявних сценарних тенденцій професійного розвитку особистості можливе існування декількох варіацій залежно від взаємовпливу об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Будування особистого професіогенетичного сценарію тісно пов'язане зі сценарним плануванням професійного шляху. Такий підхід досить часто використовується у стратегічному бізнес-плануванні [25]. Якщо вважати особистий професійний сценарій за особистий бізнес-проект, то *професійне сценарне планування доцільно розглядати як різновид когнітивної діяльності щодо постановки цілей і завдань стосовно професійного майбутнього та визначення оптимальних засобів їх реалізації* [14, с. 94].

Таким чином, ми вважаємо, що особисте сценарне планування має базуватися на врахуванні: особливостей професійного середовища, обраної професії, суб'єкта діяльності, показників базових психологічних характеристик професіогенезу особистості (операціональних, змістових, динамічних), суб'єктивних та об'єктивних умов професійного розвитку.

Висновки. Отже, спираючись на наукові розвідки вітчизняних та зарубіжних дослідників у межах різних підходів до розгляду професійного розвитку особистості з позиції сценарного аналізу, нами було розкрито зміст понять «професійний сценарій» та «професійне сценарне планування». Підкреслено значущість взаємовпливу об'єктивних та суб'єктивних факторів на формування особистого професійного сценарію та розглянуто можливість існування різноманітних видів розвитку професійних сценаріїв у межах зазначених теоретичних підходів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
2. Адлер А. Наука жить / пер. с англ. и нем.; сост.-ред. А.А. Юдин. Киев : Port-Royal, 1997. 288 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Избр. психол. труды : в 2-х т. Москва : Педагогика, 1980. Т. 1. С. 16–178.
4. Бережная И.Ф. Педагогическое проектирование индивидуальной траектории профессионального развития будущего специалиста : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08. Москва, 2012. 410 с.
5. Берн Э. Трансакционный анализ в психотерапии / пер. с англ. А. Грузберга. Москва : Эксмо, 2009. 416 с.
6. Бодалёв А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. Москва : Флинта; Наука, 1998. 168 с.
7. Жебелева П.В. Життєвий сценарій особистості: сутність та основні психологічні підходи. *Вісник післядипломної освіти*. 2013. Вип. 9(2). С. 126–134.
8. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Кризисы профессионального становления личности. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 6. С. 35–44.

9. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Психология профессиональных деструкций : учебное пособие для вузов. Москва : Академ. Проект; Екатеринбург : Деловая кн., 2005. 240 с.
10. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. Москва : Изд-во МГУ, 1982. С. 74–77.
11. Кримова М.О. Індивідуальна професійно-освітня траєкторія фахівця як інструмент забезпечення його конкурентоспроможності на ринку праці. *Економіка і організація управління*. 2016. № 1 (21). С. 236–242.
12. Любичева В.Ф. Теоретические основы проектирования учебного процесса по курсу Методика преподавания математики : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. Москва, 2000. 297 с.
13. Малкина-Пых И. Г. Психология жертвы. Москва : Эксмо, 2006. 1008 с.
14. Мілорадова Н.Е. Психологічні основи професіогенезу слідчих : монографія. Харків : ФОРМ Бровін, 2018. 496 с.
15. Монахов В.М., Нижников А.И. Проектирование траектории становления будущего учителя. *Школьные технологии*. 2000. № 6. С. 67–83.
16. Новий тлумачний словник української мови. В 11 т. Київ : АКОНІТ, 1999.
17. Погрібна В.Л., Мельник І.М. Соціально-психологічні детермінанти формування траєкторій професійного розвитку особистості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 2. С. 215–223.
18. Пряжников Н.С., Пряжникова Е.Ю. Психология труда и человеческого достоинства. 3-е изд. Москва : Академия, 2005. 480 с.
19. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
20. Тойч Дж.М., Тойч Ч.К. Второе рождение или искусство познать и изменить себя / пер. с англ. САНРЭЙ-ДНЕПРО, 1998. 183 с.
21. Хуторской А.В. Современная дидактика : учебное пособие. Москва : Высш. шк., 2007. 639 с.
22. Claude M., Steiner Ph. D. *Scripts People Live*. Grove Press, 1990. 332 p.
23. Kahler Taibi, Capers Hedges. The Miniscript. *Transactional Analysis Journal*. 1974. No. 4(1). Pp. 26–42.
24. Karpman S.B. Fairy tales and script drama analysis. *Transactional Analysis Bulletin*. 1968. No. 7(26). Pp. 39–43.
25. Ringland G. *Scenario Planning: Managing for the Future*. 2nd edition. Wiley, 2006. 482 p.